

**ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ  
"СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"**

**Том 34, кн. 2**

**ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ**

**2004**

**TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ "ST. ST. CYRILLE ET MÉTHODE"  
DE V. TIRNOVO**

**Tome 34, livre 2**

**FACULTÉ DE PHILOGIE**

**2004**

---

**VII научна конференция на тема Проблеми на българската разговорна реч  
11-12 юни 2004 г., Велико Търново**

---

**ФУНКЦИИ И ЗНАЧЕНИЯ НА ДОМИНИРАЦИЯ  
ОПРЕДЕЛИТЕЛЕН ЧЛЕН -Н  
В ДНЕСНИТЕ ЦЕНТРАЛНИ РОДОПСКИ ГОВОРИ**

**Елена Каневска-Николова**

**Велико Търново, 2004, V. Tirnov**

Третата членна морфема, която най-късно се появява в старобългарските преводи (с морфемен показател *-и*), получава най-широко разпространение и употреба в днешните родопски говори<sup>1</sup>, като в много случаи поема функцията на членната морфема *-т* със значение 'неутралност, липса на пространствена фиксираност'. Количественият анализ на записите на смолянска и златоградска реч, с които разполагаме, насочва към извода за *значителен превес на членните форми с -и<sup>2</sup>*, които са разширили своите функции и значения. Освен специфичната си деиктична функция доминиращият член с морфемен показател *-и* в днешните централни родопски говори е поел функциите и на определителния член *-т*, който може да изразява индивидуална, количествена и генерична определеност (вж. Стоянов 1980: 6-8; Куцаров 1997: 185).

Изхождайки от комуникативното деление на изречението, Св. Иванчев приема съществуването на два вида определеност на имената в българския език, които обаче назовава с нееднозначните термини 'близка определеност' и 'далечна определеност' (тези термини имат друго значение при тричленните диалектни системи за членуване на имената). Под 'близка определеност' авторът има предвид контекстова определеност в тесния смисъл на думата, произтичаща "най-често от споменаване на името в предходното изречение на даден контекст" (Иванчев 1957: 503), т.е. т. нар. анафорична определеност, а под термина 'далечна определеност' разбира ситуационна или контекстова определеност в широк смисъл на думата, "с която се отличават имена, познати и определени от по-широк контекст или от обстановката" (пак там: 504). Ст. Георгиев разглежда четири вида определеност – текстова, синтагматична, комуникативна и лексико-семантична (Георгиев 1996: 261-265). При текстовата определеност е налице или предварително въвеждане на предмета в речта, което го прави познат, известен, или "детерминация в аванс" посредством постпозитивно подчинено определително изречение. Синтагматичната определеност е израз на денотативна индивидуализация и понятийна конкретизация в условията на съчетаването на думите в смислово-синтактичната цялост, а кому-

никативната определеност разкрива познанието, начина на възприемането на визираните предмети и явления от участниците в общуването и отношението към тях. Лексико-семантичната определеност пък се отнася към различните разреди съществителни имена, чиято семантика поначало е индивидуализираща с признака единичност на лице, географски обект, обществено явление и др. или членуването осъществява прехода от нарицателно към собствено име, т.е. от неопределеност към индивидуализация, както и от конкретна семантика към видово-обобщаваща употреба.

Търсейки инвариантното значение на определителния член в българския език, В. Станков установява два негови семантични признака – двустранна идентифицираност на обекта от участниците в говорния акт и тоталност (цялостност) на обекта за дадена ситуация (Станков 1987: 70-72). Двете основни, противопоставящи се една на друга функции на определителния член – индивидуализиращата и генерализиращата, произтичат от първия семантичен признак (двустранната идентифицираност на обекта), а вторият (цялостност на обекта) е свързан с опозицията единичност / неединичност, т.е. с т. нар. количествена определеност. Опирайки се на класификационните критерии на В. Станков и Т. Шамрай<sup>3</sup>, както и на разгледаните типологии на определеността, можем да представим конкретните значения на двата семантични признака по следния начин:

1. Единственост на двустранно идентифицирания обект;
2. Ситуационна (комуникативна) идентификация – в зависимост от наличните обекти в конкретната ситуация и комуникативното намерение на говорещия; въз основа на общата осведоменост за типичността, стандартността на една или друга ситуация; обобщено представяне на ситуацията;
3. Текстова идентификация – осъществява се от предходния контекст чрез различни езикови средства<sup>4</sup> (т. нар. анафорична определеност) или от следходния контекст, съдържащ подчинено определително изречение, несъгласувано определение или друга уточняваща част на изречението (катафорична определеност);
4. Институционна идентификация – членуването лично съществително се свързва с институцията, към която принадлежи лицето;
5. Идентификация въз основа на най-обща осведоменост за съществуването на определен род предмети по принцип – генерична определеност;

6. Тоталност (цялостност) на обекта за дадена ситуация – количествена определеност.

В ежедневната битово-разговорна реч на носителите на традиционния говор могат да се наблюдават и анализират различните функции и значения на трите членни морфеми и преди всичко на доминиращия член -и.

1) Единственост на двустранно идентифицирания обект

Назоваваният обект, който е единствен и затова е определен, представлява индивидуално название на лице, животно, географски обект и др. Много рядко може да бъде съществително нарицателно име (предимно абстрактно), назоваващо единствен обект, без да се е трансформирало чрез членуването в собствено име: Дин'òса йе ёща лажòвна 'Земният свят е много лъжовен'. Докато в книжовния език съществителните собствени имена по начало не се членуват (вж. Стоянов 1980: 26), в изследваните родопски говори членуването на личните и фамилните имена, названията на животни, на географски обекти, на църковни празници, както и символичните названия на вестници, списания, фабрики, фирми, организации и др. е нормално и естествено явление (Ангелан, -ас, -ат, Васйл'ен, -ес, -ет, Данана, -са, -та, Мийана, -са, -та, Кан'уск'ен, Чакòрòск'ес; Аврòмовото, Гòрнен бòл'ш, Кашлòта; Кòладаса, Байрèман; Трудòс, Домàшн'ес лечител; Метàлхйман; Елй цаса). В родопските народни песни определителният член -и последователно се употребява със значение 'единственост на двустранно идентифицирания обект' – при индивидуални названия на лица и обекти: на Колè Папардовчено, на Алекши Киряковчену (НПРР, 41); Костадин Каювчену, от Каюскана махалò (НПРР, 43); в Гòгдажовската махала, във Глòховсконо коначе; въз Табацкана махала (ЗНП, V.17); Хаджемйнчену Райфън, Хафòзовчено Хасанън (ЗНП, V.15).

2) Ситуационна идентификация (обусловеност от конкретната ситуация)

Визираният обект не е споменаван в предходния контекст, а се идентифицира от конкретната ситуация – или е единствен за дадената ситуация, или ако не е единствен, се подразбира за кой от всичките става дума:

Рабутèхм'е ф Кòнуш на учйлишт'ено; Гà са вòрнах ут кравана, пòснали телевизоран; Ейсй крòгув'е на пèчкана тóраша ёйнакйва картòн'ени; Дòйде Тасу, наблйжй ламбана и йе дуйна; Стàни, свàли дрипит'е; Фàтилу ёйсй п'ерден'е, та са б'е усòкалу вика със п'ерден'е;

Извѣдих си самѣчка зѣп, вѣрзах си гу на кл'учѣрникан и са трѣзнах; У Мийѣ Бѣруска ѣѣ ѣца ширѣк кут'ѣлан; Тѣ и фаф фурнана мѣлачку гѣ ѣѣ тѣриш да са стѣпли, та ѣѣ нѣ лѣша; Тѣри гу на чанѣйкаса; Кѣд'у си зѣ етѣжан; Ни гл'ѣда гу дѣштерѣна му; на синѣс<sup>5</sup> е падналу; За Св'ѣти Рахангел трѣва да са понашѣта чѣрквичана, и гибрѣна трѣва да ѣѣ нѣ на пѣт'ѣн; Ша зб'ѣрем'ѣ да са кѣпи хл'ѣбан (за курбана). В последния пример членуваната форма на съществителното идентифицира предмета, подчертавайки предназначението – не какъв да е хляб, а хлябът за курбана. В други случаи визирианият предмет не е единствен в конкретната ситуация, но се подразбира един от тях, като за комуникацията не е важно кой точно: Дал си му б'ѣ хил'ѣда л'ѣва в жѣбана за п'ѣйвуну (не е важно в кой точно джѣб); Устанѣ ми убѣфката вѣка ф калтѣ (не е важно коя от двете обувки). Много рядко със значение 'ситуационна идентификация' се употребяват членувани форми на абстрактни съществителни: За часѣс куга ли ша кѣзват (има се предвид преминаването от лятно към зимно часово време).

При ситуационната идентификация е възможно визирианият обект нито да е споменаван в близкия контекст, нито да е единствен за конкретната ситуация, но той се схваща като представителен пример въз основа на обичайност или обща осведоменост за типичността и стандартността му за дадена ситуация:

Аднѣш пу телевѣзурѣн даваха аднѣ д'ѣт'ѣнца, тѣ мѣж'ѣ да си гу слѣшала (по телевизията, в една от представителните програми) – ако се употреби членната форма телев–зур'ѣс, значението става 'този телевизор', а не 'телевизия изѣбѣщо'; Ваф вѣсника(н) пѣсваш'ѣ за кѣтистрѣфана (в един от вестниците, не е важно кой);

Та дѣштерѣна маханѣва, та нѣ чѣздуну. Да знѣиш чи ти ѣѣ ѣйнѣй рѣдѣтелѣн и да лѣгниш да спѣиш (дѣщерята обикновено гледа болния си родител – в типизираната и обобщена ситуация се осѣжда нетипичното отношение на дѣщерята към болния родител) – тук е възможна замяна на членната морфема -лѣн с -лѣт, но не и с -лѣс;

Ча тугѣф гѣ ѣѣ фѣти скл'ѣрѣзѣта. Ид'ѣ ѣйсѣй ф л'удѣн'ѣ, на пѣвил'ѣнѣн ф сраѣѣна и лу шѣрн'ѣ, та уплѣчка л'удѣн'ѣ (представена е типична, повтаряща се ситуация, в която изпада болна от склерѣза жена);

Закѣраха на ф зѣтворѣн. Там прикѣрахмѣ наштѣн. Ёхнаха на вѣшките (налице е обичаен резултат от разкритата стандартна ситуация)

– в този контекст нормално може да се употреби и членуваната форма вòшкинѐ, ꙗ ꙗ ѐ вòшкис'ѐ;

Хòди да са ўчи, ама ни зная да ли са ѝѐ научило, или ми са отишли по вѐтерò парине (открива се обичайна връзка между членуваното съществително и дадената ситуация – за да се изучи синът, са били необходими пари) – в този случай е възможна замяната с парис'ѐ или париса, тъй като е налице притежателна семантика – ‘моите пари’, но е предпочетена формата с член *-и*.

### 3) Текстова идентификация

Текстовата идентификация, осъществена от предходния контекст (т. нар. анафорична определеност), е особено характерна за монологичните изяви на информаторите, които разказват спомени за събития, личности, различни преживявания. Примерите са многобройни<sup>6</sup>: След врѐме са вòрнал и видѐл, чи дѐну живѐѝѝ майка му, нѐма вòда. Тугава тòй дувѐл вудòна; Тòй имал адно кòпеле, та гò провòдил да са ўчи ф адно друга касабò. Кòпелено сидѐло двѐ-трѝ годѝни и са изўчило...

По-интересни са случаите, когато езиковите средства от предходния контекст, чрез които се осъществява текстовата идентификация, са по-разнообразни, а не просто анафорично употребените членувани съществителни да представляват тяхно лексикално повторение:

Та ми дад'ѐ пѐтстòтин ли шѐстòтин л'ѐва ѝйнакѝф, та са гл'òдат млòгу стòтинкин'ѐ, пѝк ѝѐ нѝкулку – а този пример е налице метонимична връзка между членуваното съществително, употребено със значение ‘монети’, и паричната стойност (преди деноминацията), упомената в предходното изречение;

Ага утидахме, н'ѐшту бубутѝ фѝф Балабàнца, н'ѐшту хòди пу рѐкана, пу вуд̀на – двете контекстовосинонимни членувани форми конкретизират местното име, употребено в предходното изречение;

Утишла да ги испрàта и да зòм'ѐ вòда ѝйтàм от барчинана. Нарàм'ѐ хàркòмин'ѐ и тòрнува – тук употребата на второто членувано съществително също е мотивирана от метонимичната връзка, в случая между дейността (да зòм'ѐ вòда) и средството за нейното осъществяване (хàркòмин'ѐ), а употребата на член *-и* в първото членувано съществително е обусловена от наличието на показателното местоименно наречие ѝйтàм, което прави невъзможна определената форма барчинаса;

Утринòна бубайконо порўкал синòн и му казал, чи штѐ гò вòди нах владѝкана – анафорично употребените членувани съществи-

телни бубайко̀но̀ е синòн са контекстови синоними на съществителните чилèк è кòпелè 'дете', споменати в предходния контекст.

При т. нар. катафорична определеност текстовата идентификация се осъществява от следходния контекст, съдържащ най-често подчинено определително изречение: Агà са на̀жèгли двàресè, з'òли да гарм'òт патрòнене, дèну бèх т̀урил ф двàран; Аз̀к за паринè, дèно си исхàрчило.

#### 4) Институционна идентификация

Членуването лично съществително се свързва с институцията, към която принадлежи лицето:

Дошлò му на йумòн да йде нах владикана и да му кàже да пор̀ука кòпелèно и да го испи́та (докато лексемата 'копеле' се споменава в предходния контекст, следователно при членуването съществително кòпелèно е налице анафорична определеност, думата 'владика' се употребява за пръв път в това изречение и се свързва с институцията, която тогава е имала най-висока престижност, така че членуваната форма е със значение 'институционна идентификация'. Със същото значение е употребено членуването съществително и в следващия пример: Ду пòпън ша да кумàндваш, ут пòпън натàтък нèмаш ра̀птъ (тук се открива двойна метонимична връзка на членуването съществително – от една страна, с институцията (църквата) и от друга – с обредната дейност (венчавката).

5) Идентификация въз основа на най-обща осведоменост за съществуването на определен род предмети по принцип – генерична определеност

Визираният обект се идентифицира като обобщен представител на определен род предмети в тяхната генерична тоталност и употребата му задължително е в неактуален контекст. В едни случаи се дава родовата принадлежност на обектите от определен клас, в други случаи се прави генерична характеристика на съответния клас обекти, като се посочват техни постоянни, иманентни свойства (Станков 1988: 100). Когато се обобщават признаците или предназначението на предмет, който се намира в близост, с генерично значение се използва член -ñ: Гàйда̀са йè ка̀прì зан инструмèнт, йште м̀лòгу на̀стрòйван'è; Крàваса̀ да̀ва м̀лòгу м̀л'èку, гà йè гл'òдаш х̀убаву. С генерично значение обаче може да се употреби членната форма за близка определеност и когато не е налице контекстова близост: Кр̀в̀но̀со̀ не г̀али йèцè сòл', месì вò и забèленò (макар че

говорещото лице няма високо кръвно налягане)<sup>7</sup>. В повечето случаи, когато визираният обект или обекти с обобщаваща семантика не са в ползрението на говорещите, се употребяват като генерични другите две членни морфеми *-í* или *-ò*: Мѐчкинѐ хòд'ѐт сàму в\_ба́йран; Ма́жòт гàли да му пригàдаш; Домàтинѐ иштат слòнца; Агà сѐтнийан дѐн', утринòна, чи рѐкаха, Бѐтѐмбѐрски нѐма да прàви сàс тѹрчинан вуйнò – в последния пример членуването съществително е употребено в актуален контекст, но е налице сингуларизация и затова членът има генерично значение. Генерична определеност имат членуваните форми и в разказа на възрастна информаторка от с. Оряховец, Смолянско, за това, как са се женили и как са раждали едно време: Мумчѐну трѐва да та харѐса, та да дòйдат да та трѐс'ат... И му вързѐт ч'ѐништ'ѐ гул'ѐму и гу заведѐ у д'ѐдуну. Кòчън гу будѐ и тò гу л'у сл'ѐди. Тугàва упредѐл'ѐт свàдбàна... Агà пòдиш, бàбàна ти дадѐ пìтa. Държìш пìтàна пуд мìшница... Пу кѐштàна распѐрскваш вòда, сàнки берек'ѐт' нòсиш... Нах роднìнана тѐрниш и зѐмиш торбàна и ш\_си му дàваш дарѐн. Пѐк тѐ пàк дàват на мòйна странà... З\_бàбàна, з\_д'ѐдуну вр'ит'чѐка жив'ѐт ф\_аднѐ стàйѐ... Гà иѐ забули курѐман, тугàва сà зберѐт трì жѐни. Мàyкàна тѹрат на пàпрат', на пàпрат' шà ти течѐ кръфтѐн. И тугàва бѐбену, шà лежì мàyкàна трì ч'ѐса и шà извади гърдàна да иѐ измийѐт. Н'ѐква мàyка пѐк хìч нѐма, тугàва шà идат ут крàвана да дуйѐт прасник и шà му дàват крàвин прасник... От приведените откъси става ясно, че членуваните форми са употребени в неактуален контекст (глаголните форми са в сегашно неактуално време и повечето изречения са едносъставни глаголни обобщено лични или неопределено лични). Явно е предпочитанието към членните морфеми с елемент *-и*, който може да се замени с *-т*, но не и със *-с*, тъй като разказът визира едно отминало време, макар и представено обобщено, с типизирани прояви. Определителният член *-и* се предпочита и в пословиците и поговорките, където членуваните форми също се употребяват в неактуален контекст: Пумàгай ми да ти пумàгам да са пукàчиме на вархòн; Клàли са валкòн да чува офцѐне; Има и двàран уши<sup>8</sup>.

Съществителното *човек* с обобщаваща функция може да се употреби както с генеричен член, така и без член: Чил'ѐкас иѐ ут зѐм'ѐ изл'ѐл и ф зѐм'ѐ шà фл'ѐзѐ; Чил'ѐк каквòту сàмìчак си стòри нìкòй ни мòжѐ да му гò стòри.

6) Тоталност (цялостност) на обекта за дадена ситуация – количествена определеност.

И трите членни морфема могат да изразяват количествена изчерпаност на обектите, която понякога се подсилва от обобщителното местоимение *врѹт' / врѹт'*: Нашѹд ѿѹ *бѹмбѹнин'ѹ* и ги ѿѹ из'ѹлу; Тр'ѹва да даѹѹм *парѹса* на Тѹшѹ да зѹм'ѹ ут склѹт пѹл'ѹта; да зѹм'ѹ пѹл'ѹта за *врѹт' парѹса*; Тѹ си пумѹга Св'ѹтѹ Рѹхѹнгел и *врѹт' св'ѹтцѹт'ѹ*; *Йунаците* ѹтѹва, ѹт Гелѹ са зѹбер'ѹха и ф\_Стѹкал' дѹйг'ѹха; Врѹт' вѹрв'ѹха *мѹскин'ѹ* да рѹбут'ѹт д'ѹлѹч'ѹ; Зѹ да си гѹл'чѹ хѹбаву, ала сѹс *ногѹн'ѹ* да ни мѹжа да хѹди (тук освен ситуационна идентификация е налице и количествена изчерпаност, цялостност на обекта в дадената ситуация).

И така, докато в останалите български говори е настъпило обобщаване на членната морфема *-т*, в родопските диалекти успоредната употреба на трите члена *-с*, *-т* и *-н* и до днес е жизнена и устойчива, като се забелязва тенденция към засилена фреквентност на член *-н* и разширяване на функциите му за сметка на другите два определителни члена *-т* и *-с*, в резултат на контекстово обусловена неутрализация на опозицията *обща определеност / пространствена определеност* и ѹ рамките на втория ѹ член – на опозицията *близка / далечна определеност*.

## ЛИТЕРАТУРА

**Георгиев, 1996:** Георгиев, Ст. Морфология на българския книжовен език. Велико Търново, 1996.

**Иванчев, 1957:** Иванчев, Св. Наблюдения върху употребата на члена в български език. – В: Български език, 1957, № 6, 499–524.

**Кабасанов, 1956:** Кабасанов, Ст. Говорѹт на с. Момчиловци, Смолянско. – В: Известия на ИБЕ, БАН, кн. IV, 1956.

**Кабасанов, 1964:** Кабасанов, Ст. Особености на показателните местоимения и на тройното членуване в някои родопски говори. – В: Известия на ИБЕ, т. XI, 1964.

**Куцаров, 1997:** Куцаров, И. Лекции по българска морфология. Пловдив, 1997.

**Станков, 1987:** Станков, В. За семантичния инвариант на определителния член в българския език. – В: Български език, 1987, № 1–2, 70–76.

**Станков, 1988:** Станков, В. Особенности на генеричната употреба на детерминаторите за определеност/неопределеност в българския език. – В: Български език, 1988, № 2, 99–106.

**Стоянов, 1980:** Стоянов, Ст. Граматическата категория *определеност* в българския език (членуване на имената). София, 1980.

**Субашиев, 1988:** Субашиев, Е. За някои особености на тройното членуване в смолянския градски говор. – В: Български език, кн. 2, 1988, 128–133.

**Шамрай, 1989:** Шамрай, Т. Членувани и нечленувани имена в българския език. София, 1989.

**Ioannidou, Voss 2001:** Ioannidou, A. Kr. Voss. Kodifizierungsversuche des Pomakischen und ihre ethnopolitische Dimension. – Die Welt der Slaven XLVI, 2001, 233–250.

## БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> Освен в повечето родопски говори членните форми с *-и* се употребяват и в някои югозападнобългарски говори, както и в трънския и отчасти в чечкия говор.

<sup>2</sup> Такава е ситуацията и в родопските говори на юг от държавната ни граница. В студията на А. Йоаниду и Кр. Вос за опитите да се кодифицират помашките диалекти в днешна северна Гърция се отбелязва, че при разглеждането на членуването П. Теохаридис дава изключително най-често използваните форми с член *-ан* (с алофонни варианти *-он*, *-ен*, *-ун*), *-на*, *-но* (*-ну*), *-не* (Ioannidou, Voss 2001: 241). За говора на с. Тихомир Ст. Кабасанов съобщава, че преобладават членните форми с *-т*, но тази членна морфема се е десемантизирала и се е превърнала във формална частица – “без да означава определеност и без да бъде синтактически и смислово оправдана” (Кабасанов 1964: 419). Освен това авторът отбелязва, че употребата на члена изобщо в тихомирския говор е по-ограничена в сравнение със смолянския говор, което вероятно се дължи и на влиянието на турския език.

<sup>3</sup> Вж. Станков 1987: 71 и Шамрай 1989: 17–25.

<sup>4</sup> Вж. у Т. Шамрай, цит. съч., с. 17–19 – глаголна форма, чийто корен е идентичен с анафорично употребеното членувано съществително, или словосъчетание от прилагателно и съществително, като анафорично употребеното съществително е образувано от съответното прилагателно; синонимно или метонимично употребено езиково средство на анафоричното членувано съществително.

<sup>5</sup> Тук употребата на член *-с* е мотивирана от разграничаването по близост/отдалеченост – от контекста се разбира, че дъщерята е в града, а синът е в селото.

<sup>6</sup> Цитираните примери са от приложените текстове у Кабасанов 1956: 88-100, от публикуваните в Български език (3/1954, 270-273) диалектни текстове от Смолянско, както и от лични записи.

<sup>7</sup> Този пример е даден от Е. Субашиев, без да е уточнено, че в случая членуваната форма е с генерично значение (Субашиев 1988: 130).

<sup>8</sup> Примерите са взети от публикацията на А. Йоаниду и Кр. Вос, в която цитират отделни изречения и пословици от приложените в граматиката на П. Теохаридис текстове – дадени са на гръцки и латински с превод на гръцки и немски (вж. Ioannidou, Voss 2001: 247).